

Lokativní sémantická diateze v češtině*

VÁCLAVA KETTNEROVÁ

Locative semantic diathesis in Czech

ABSTRACT: In this paper, we deal with locative semantic diathesis in Czech from a lexicographic point of view. We consider semantic diathesis as a specific relation between semantically similar syntactic constructions which are characterized by changes in the valency structure of verbs. These changes arise from the changes in the correspondence of semantic participants and valency complementations and vary even within one type of diathesis. We assume that they can be described by general rules determining the changes in the mapping of participants and valency complementations. Here we focus primarily on the lexical-semantic representation of verbs, which represents the first part of the description of semantic diatheses. The second part of this task, i.e. formulating rules, is left aside here. Using the example of locative semantic diathesis, we demonstrate the advantage of the representation based on predicate decomposition (called lexical-conceptual structure) over those formulated in terms of semantic roles. Namely, we use the lexical-conceptual structure built on the subeventual analysis in which event complexity, i.e. whether an event is simple or complex, plays a key role. On this basis, we attempt to formulate the appropriate lexical-conceptual structures reflecting semantic difference between the members of locative semantic diathesis.

Key words: locative semantic diathesis, semantic diatheses, grammatical diatheses, lexical-semantic representation of verbs, lexical-conceptual structure

Klíčová slova: lokativní sémantická diateze, sémantické diateze, gramatické diateze, lexikálně-sémantická reprezentace slovesa, lexikálně-konceptuální struktura

1. Syntaktické chování slovesa je do značné míry ovlivněno jeho sémantickými rysy. Prototypicky jeden význam slovesa koresponduje s jedním valenčním rámcem. Avšak mnohé případy ukazují, že některá sémanticky blízká užití sloves mohou být různě syntakticky strukturována. Srov. následující často citované příklady slovesa *naložit*:

- (1) *Sedláci naložili seno na vůz.*
- (2) *Sedláci naložili vůz senem.*
- (3) *Seno bylo naloženo na vůz (sedláky / od sedláků).*
- (4) *Vůz byl naložen senem (od sedláků).*

Vzniká pak otázka, jakým způsobem lze v lexikonu popsat vztah mezi valenčními rámci slovesa *naložit*. Zjišťujeme, že změny v syntaktické strukturaci valenčních doplnění jsou mezi dvojicemi vět (1)–(3) a (2)–(4) natolik pravidelné, že je možné je popsat pomocí formálního syntaktického pravidla. Formální pravidlo obsažené v gramatické komponentě valenčního lexikonu a informace o možnosti aplikovat dané pravidlo na určitý valenční rámec se jeví jako adekvátní zachycení daného vztahu. Vztah mezi větami (1)–(3) a (2)–(4) budeme nadále nazývat gramatickou diatezí (více viz Kettnerová – Lopatková, 2009). Vztah mezi dvojicemi vět (1)–(2) a (3)–(4), který budeme

* Tato práce vznikla za podpory projektu GA ČR P406/2010/0875. Za pečlivé přečtení a cenné připomínky děkuji především Jarmile Panevové a Markétě Lopatkové.

nadále označovat jako sémantickou diatezi, však na rozdíl od gramatických diatezí nelze popsat formálním syntaktickým pravidlem, protože sémanticky blízká slovesa vytvářející obdobné konstrukce vykazují značné rozdíly ve změnách ve valenční struktuře týkající se počtu (5), typu (srov. obligatorní a fakultativní doplnění odpovídající na otázku *kam?* v (6)) i morfematické realizace valenčních doplnění (7).¹ Srov.:

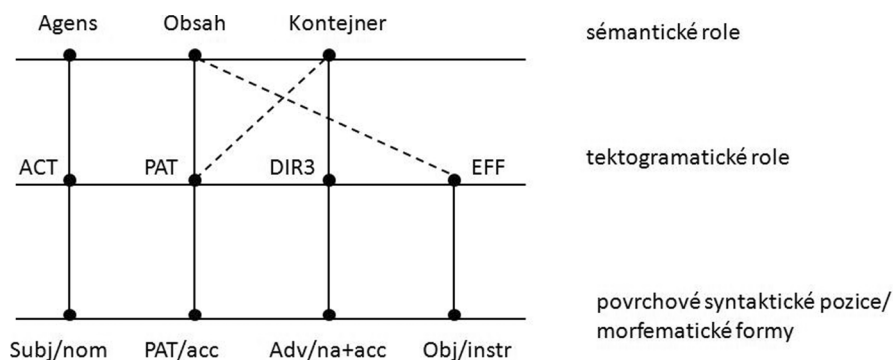
- (5) *Natočit vodu do vany.* – **Natočit vanu vodou.*
- (6) *Do sbírky umění 20. století jsme doplnili nové umělecké předměty.* – (*Do sklenice*) *si natočil další pivo.*
- (7) *Sbírku umění 20. století jsme doplnili o nové umělecké předměty / novými uměleckými předměty.* – *Zbytek sklenice dolila vodou / *o vodu.*

Z výše uvedených důvodů proto navrhneme zachytit v lexikonu valenční rámce obou členů sémantické diateze a v pravidlové komponentě vztah mezi členy popsat pomocí obecného lexikálního pravidla. Formulace takového pravidla je, jak dále uvidíme, podmíněna adekvátní lexikálně-sémantickou reprezentací členů sémantické diateze, na jejímž základě bude možné vyvodit korespondenci sémantických participantů a valenčních doplnění. V tomto příspěvku na příkladu lokativní diateze ukážeme možnosti lexikálně-sémantické reprezentace sémantických diatezí. Od formulace pravidel vzhledem k rozsahu dané problematiky prozatím upouštíme.

V úvodu odlišujeme sémantické diateze od gramatických diatezí jako dva typy změn ve valenční struktuře sloves, viz odd. 2. Odd. 3 shrnuje poznatky o lokativní sémantické diatezi uváděné v české lingvistice a tyto poznatky konfrontuje s materiálem Českého národního korpusu. V odd. 4 se zaměřujeme na charakteristiku sémantického rozdílu mezi členy lokativní sémantické diateze, a to především na holistickou interpretaci sémantického participantu v pozici přímého předmětu. V odd. 5 pak na příkladu lokativní sémantické diateze ukážeme výhody lexikálně-sémantické reprezentace založené na predikátové dekompozici (obvykle nazývané lexikálně-konceptuální struktura) oproti reprezentaci využívající sémantických rolí. Konkrétně vyjdeme z modelu lexikálně-konceptuální struktury, kterou navrhnou Rappaportová Hovavová a Levinová (1998), v níž klíčovou roli sehrává skutečnost, zda je děj komplexní, tedy složený z více elementárních dějů, nebo děj jednoduchý. Odd. 6 shrnuje uvedené poznatky.

2. Konstrukce (1)–(2) bývají v zahraniční literatuře obvykle označované jako tzv. lokativní alternace (Levin, 1993). V české jazykovědě byly dané konstrukce popsány vyčerpávajícím způsobem u Daneše jako případ tzv. nerodové hierarchizace (Daneš, 1985). Zatímco termín lokativní alternace vychází ze sémantické charakteristiky participantů situace označované slovesem *naložit*: (i) locatum jako substance či věc, která mění své místo, a (ii) lokace jako místo nebo cíl umístění substance či věci, termín nerodové hierarchizace klade důraz na skutečnost, že rodová příslušnost slovesa *naložit* se (např. na rozdíl od pasiva jako případu rodové hierarchizace) nemění, srov. (1)–(3) a (2)–(4).

¹ Při popisu valenčních vlastností slovesa vycházíme z valenční teorie funkčního generativního popisu (Panevová, 1994).

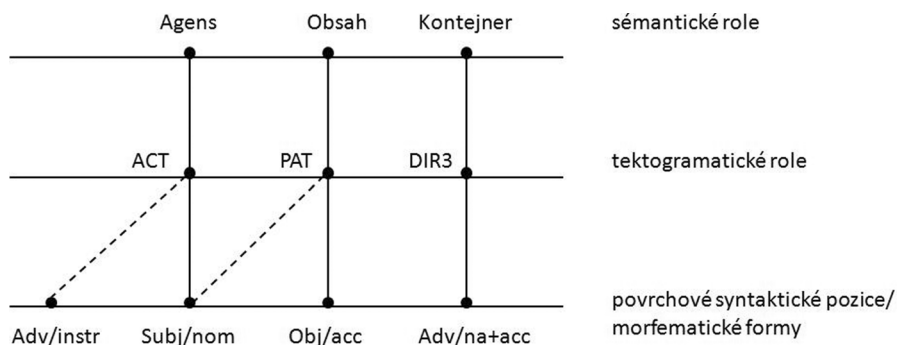
Obr. 1: Korespondence sémantických rolí, tektogrammatických rolí a povrchových syntaktických pozic u členů lokativní sémantické diateze *sedláci naložili seno na vůz – sedláci naložili vůz senem*

Zatímco konstrukce (1)–(2) se vyznačují změnou ve vzájemném přiřazení sémantických participantů a valenčních doplnění (viz obr. 1), v případě aktivních a pasivních konstrukcí je počet i typ valenčních doplnění (včetně obligatornosti) zachován, avšak mění se jejich usouvztažnění s povrchovými syntaktickými pozicemi. Změny ve vzájemné korespondenci povrchových syntaktických pozic a valenčních doplnění jsou pak manifestovány změnami v morfematickém vyjádření valenčních doplnění (viz obr. 2). V návaznosti na Kettnerovou a Lopatkovou označujeme konstrukce prvního typu jako případ tzv. sémantické diateze, zatímco druhý typ konstrukcí chápeme jako případ tzv. gramatické diateze (Kettnerová – Lopatková, 2009).²

Termínu alternace se pro jeho terminologickou rozkolísanost a nejednotné užití budeme raději vyhýbat.³ V české lingvistice se pro změny ve vzájemné korespondenci sémantických participantů a větných členů vžil Danešem zavedený termín hierarchizace (Daneš, 1968). V tomto termínu je reflektována jedna z obecných vlastností přirozeného jazyka, a to skutečnost, že umožňuje ztvárňovat mimojazykovou skutečnost vždy již nějak hierarchizovaně: „Naše poznávání skutečnosti, a ještě více její jazykové uchopení, prezentování, ztvárnění tohoto poznání není jejím prostým objektivním odrazem, nýbrž je ovlivněno lidským elementem, zejména též společenskou praxí [...] Přirozené jazyky nemívají k dispozici pro postižení, vyjádření jisté ‚reálné situace‘ jen jediný výrazový prostředek, ani žádný prostředek ‚objektivní‘ či ‚neutrální‘, nýbrž každou takovou situaci podávají již nějak zpracovanou, hierarchizovanou“ (Daneš, 1985, s. 31). Vedle tohoto termínu se v české (a slovenské) jazykovědě ještě setkáme s označením konverze, které navazuje na vymezení daného pojmu v matematice a logice (viz Štícha, 1984; Ondrejovič, 1989), a s termínem konverzivnost přejatým především

² Užití termínu diateze (původně v řečtině označující slovesný rod) ve smyslu vzájemné korespondence mezi elementy syntaktické a sémantické roviny věty se objevuje např. v Cholodovičově stati Zalog, v níž autor k diatezím řadí i námi probírané konstrukce typu (1) a (2) (Cholodovič, 1970).

³ Nejobvyklejší vymezení termínu alternace najdeme zřejmě u Levinové, kde je alternace definována jako změna v argumentové struktuře slovesa, avšak i zde jsou tímto termínem označovány také např. slovosledné změny (Levin, 1993).

Obr. 2: Korespondence sémantických rolí, tektogramatických rolí a povrchových syntaktických pozic u členů pasivní gramatické diateze *sedláci naložili seno na vůz – seno bylo naloženo na vůz sedláky / od sedláků*

z prací Apresjanových⁴ (viz Kováčová, 2005). V češtině je ovšem termín konverze užíván ve dvojím smyslu: (i) buď označuje slootovorný bezafixální proces, při němž dochází k přechodu jednoho slovního druhu k jinému slovnímu druhu, viz Encyklopedický slovník češtiny, heslo Konverze (Rusínová, 2002, s. 231), nebo (ii) odkazuje ke vztahu mezi syntaktickými konstrukcemi vyznačujícími se změnou ve vzájemném přiřazení sémantických participantů a syntaktických pozic, přičemž první užití termínu konverze v české lingvistice převládá, zatímco druhé pojetí termínu konverze je spíše okrajové a pro dané jazykové jevy se obvykle užívá označení hierarchizace (viz výše).

Pro označení specifického vztahu mezi dvěma konstrukcemi založenými na témže slovese, které se vyznačují změnou ve vzájemné korespondenci sémantických participantů a syntaktických pozic, budeme nadále v souladu s Panevovou užívat termínu diateze (Panevová, přípr.). Termínu hierarchizace se zde vyhýbáme, jelikož jak z Danešovy charakteristiky vyplývá (viz výše), jde o termín širší: každá větná struktura je vždy již určitým způsobem hierarchizovaná, její obsah je nějak perspektivizován, a diateze tak představují pouze jeden z jazykových prostředků umožňující hierarchizaci větné struktury. Termín konverze nevolíme jednak pro jeho terminologickou dvojznačnost (viz výše), jednak pro jeho širší vymezení, které zahrnuje i změny ve vzájemném přiřazení sémantických participantů a syntaktických pozic v konstrukcích s rozdílnými lemmaty typu *koupit – prodat*.⁵ Znovu však zopakujeme, že syntaktické konstrukce spojené vzta-

⁴ Apresjan v *Lexikální sémantice* (1974) představuje konverzivnost jako systémový vztah, který vymezuje jako lexikální paradigmatický vztah mezi dvěma lexikálními jednotkami, které jsou významově rovnocenné, mají stejný počet sémantických valencí, a to takových, že alespoň dvě ekvivalentní valence mají rozdílný obsah. Explicitní definici konverzivnosti citujeme v překladu Kováčové (2005, s. 19): „Lexikální jednotky R a S jsou konverziva, pokud splňují následující podmínky: (1) interpretace R a S obsahují stejné elementárnější predikáty P_1, P_2, \dots, P_n , přičemž platí, že pro každou dvojici typu $P_i \rightarrow^1 P_j$ v interpretaci R existuje v interpretaci S buď stejná dvojice (pokud 1 není atributivní vztah), nebo dvojice $P_j \rightarrow^1 P_i$ (pokud 1 je atributivní vztah) a obráceně; (2) R a S mají obrácené aktantové struktury; (3) R a S patří ke stejnému (hloubkovému) slovnímu druhu“ (Apresjan, 1974, s. 261).

⁵ Lexikálními konverzivy, tj. konverzivními vztahy realizovanými rozdílnými lemmaty, se zabývala ve své disertační práci Kováčová (2005).

hem diateze se v našem pojetí vyznačují lexematickou totožností slovesa. Gramatické diateze pak odpovídají konverzivním vztahům vyjadřovaným gramaticky, a to zejména morfologickými prostředky slovesného rodu, zatímco sémantické diateze korespondují s konverzivními vztahy realizovanými lexikálně-sémanticky, tj. různými lexikálními jednotkami téhož lexému.

Poslední terminologická poznámka se týká distinkce subjektivá vs. objektivá diateze, tedy rozlišení diatezí vycházející ze syntaktické pozice, která je zasažena změnou v přiřazení sémantických participantů (Grepl – Karlík, 1998). Zatímco gramatické diateze bez výjimky představují subjektivé diateze, tedy diateze založené na odsunutí sémantického konatele z prominentní syntaktické pozice podmětu,⁶ rozlišení subjektivá vs. objektivá diateze prochází napříč sémantickými diatezemi: u některých typů sémantických diatezí může být změnou v usouvztažnění sémantických participantů zasažen objekt, viz příklady (1)–(2), a u jiných subjekt, viz příklady (8)–(9)⁷ nebo (10)–(11):

- (8) *Včely se hemží na zahradě.*
- (9) *Zahrada se hemží včelami.*
- (10) *Slunce vyzářuje teplo.*
- (11) *Teplo vyzářuje ze Slunce.*

Jmenujme nyní důvody, které nás vedou k distinkci gramatické vs. sémantické diateze. Gramatické diateze představují více či méně gramatikalizované kategorie, založené na užití specifického gramatického významu slovesa.⁸ Korespondence mezi sémantickými participanty a valenčními doplněními zůstává u gramatických diatezí zachována, tedy členy gramatické diateze se vyznačují stejným počtem i typem valenčních doplnění (včetně obligatornosti), mění se však usouvztažnění valenčních doplnění a syntaktického subjektu, tj. členy gramatické diateze se vyznačují totožným valenčním rámcem a změny ve valenční struktuře se omezují jen na změny morfematických forem některých valenčních doplnění⁹ (viz obr. 2). V případě sémantických diatezí dochází k rozdílnému rozmístění sémantických participantů do valenčního rámce: pro valenční rámce členů sémantické diateze jsou charakteristické změny v počtu valenčních doplnění, v obligatornosti i v morfematické realizaci (viz obr. 1). Změna vzájemné korespondence sémantických participantů a valenčních doplnění je provázána změnou lexikální jednotky: jde o proces lexikální, ukotvený v lexikální struktuře jazyka, zatímco změna usouvztažnění valenčních doplnění a syntaktických pozic charakteristická

⁶ Za jedinou výjimku považuje Panevová případy tzv. posesivních rezultativních konstrukcí, v nichž je podmět totožný s Konatelem (Panevová, přípr.). V takovém případě se korespondence valenčních doplnění a syntaktických pozic nemění. Někteří autoři zde uvažují o perfektu (Grepl – Karlík, 1998, s. 139; Mathesius, 1925; Komárek et al., 1986). Tuto otázku ponecháváme otevřenou.

⁷ K podobným příkladům viz Mrázek (1976).

⁸ Více o zachycení daného významu na tektogramatické rovině pomocí morfologických gramatémů viz Panevová (přípr.) a Panevová – Ševčíková (2010).

⁹ Např. užití slovesa *zkoušet* ve větách *učitel.ACT zkouší žáka.PAT z probrané látky.ORIG – žák.PAT je zkoušen z probrané látky.ORIG* jsou ve vztahu pasivní gramatické diateze. Oběma užitím slovesa odpovídá valenční rámec sestávající ze dvou obligatorních aktantů ACT a PAT a jednoho fakultativního aktantu ORIG. Obligatorní ACT ovšem ve druhém užití slovesa není povrchově vyjádřen, chápeme ho jako všeobecný.

pro gramatické diateze je realizována gramatickými prostředky a lexikální jednotka při ní zůstává stejná.

Návrh zachycení gramatických diatezí ve funkčním generativním popisu¹⁰ podává Panevová: tektogramatická struktura členů gramatické diateze se liší hodnotou morfologického gramatému slovesa a změny v uspořádání valenčních doplnění a syntaktických pozic jsou opatřeny formálními pravidly (Panevová, přípr.; Panevová – Ševčíková, 2010). V datové komponentě valenčního slovníku pak bude u každého příslušného slovesa vyznačena možnost vytvářet gramatické diateze. Pravidlová komponenta slovníku by pak obsahovala formální pravidla popisující změny v korespondenci valenčních doplnění a syntaktických pozic (Kettnerová – Lopatková, 2009, 2010).¹¹

Co se týče sémantických diatezí, tektogramatická struktura členů sémantické diateze se odlišuje valenčním rámcem, takže členy sémantické diateze budou na tektogramatické rovině reprezentovány odlišnou stromovou strukturou. V datové komponentě valenčního slovníku budou relevantní lexikální jednotky propojeny vztahem sémantické diateze. Pravidlová komponenta pak bude obsahovat obecná lexikální pravidla popisující změny v korespondenci sémantických participantů a valenčních doplnění. Formulace těchto pravidel je podmíněna adekvátní lexikálně-sémantickou reprezentací členů sémantických diatezí. Jak ovšem zdůrazňuje Panevová, zatímco inventář jednotek nižších jazykových rovin je více méně vymezen, pro plán obsahu uspokojivý metajazyk (zatím) neexistuje (Panevová, 2010). Cílem našeho příspěvku je proto nastínit možný model lexikálně-sémantické reprezentace sémantických diatezí. Tento návrh budeme demonstrovat na příkladu lokativní sémantické diateze, viz příklady (1)–(2).

3. Než přikročíme k návrhu lexikálně-sémantické reprezentace lokativní diateze, stručně popíšeme sémantické rysy a syntaktické chování členů lokativní diateze. Při tomto popisu se můžeme opřít především o Danešovu detailní analýzu této diateze v češtině (Daneš, 1985, s. 51n.). Lokativní sémantickou diatezi zahrnuje do svého typologického třídění konverzivních vztahů také Štícha, který případy *napustil vodu do vany – napustil vanu vodou* a *vybral dopisy ze schránky – vybral schránku* považuje (na rozdíl od Daneše) za dva typy konverzivních vztahů, z nichž první typ je založený na přehodnocení vztahu lokace – nositel děje na vztah „dvojího nositele děje“, zatímco druhý typ je charakterizován vypuštěním jednoho z participantů (Štícha, 1984, s. 61n.). Pro češtinu dále popisují lokativní sémantickou diatezi Grepl a Karlík, kteří ji řadí s ohledem na skutečnost, že jde o změnu ve vzájemné korespondenci sémantických participantů a valenčních doplnění, která nezasahuje syntaktický subjekt, ale objekt, k objektovým diatezím (Grepl – Karlík, 1998, s. 150n.). Klasifikaci členů této diateze pro angličtinu podává Levinová, která danou diatezi třídí především na základě aspektů syntaktických (Levin, 1993, s. 49n.). O detailní syntaktickou analýzu členů dané diateze založenou na korpusovém materiálu se dále pokoušejí Lopatková a Skwarska (Lopatková – Skwarska, přípr.).

¹⁰ K funkčnímu generativnímu popisu viz Sgall – Hajičová – Panevová (1986).

¹¹ Z lexikografického hlediska se gramatickými diatezemi zabývala též Skoumalová (2001).

Nejobsažnější popis lokativní diateze v češtině poskytuje Danešova studie (Daneš, 1985). Stručně zde shrňme některé jeho závěry, které budeme konfrontovat s korpusovým materiálem. Půjde nám přitom především o aspekty sémantické. Slovesa podílející se na daném typu diateze řadí Daneš k velké sémanticky i syntakticky heterogenní skupině sloves, jejichž sémantika je založená na vztahu souvýskytu v širokém slova smyslu. Jednu velkou podskupinu pak tvoří slovesa, která Daneš označuje jako slovesa „(z)rušení souvýskytu“, druhou podskupinu pak představují slovesa „vytvoření/vytváření souvýskytu“. Napříč těmito skupinami prochází sémantická modifikace souvýskytu, který se realizuje buď jako (i) vztah „uvnitř“, nebo jako (ii) vztah „na povrchu“. V obou případech slovesa podílející se na dané diatezi označují situaci se třemi sémantickými participanty, avšak zatímco v případě (i) je možné dané participanty popsat jako „Agens/Činitel“, „Kontejner“ a „Obsah“, v případě (ii) jde o „Agens/Činitel“, „Objekt (podklad)“ a „Entita na jeho povrchu“. Pokud je akuzativem vyjádřen sémantický participant „Kontejner“ nebo „Objekt (podklad)“, je děj vyjádřený slovesy „(z)rušení souvýskytu“ pojat jako „zbavování“ (typ *vybrat schránku / oloupat jablko*) a slovesy „vytvoření/vytváření“ souvýskytu jako „opatrování“ (typ *dolít chladič (vodu) / namazat chléb (máslem)*). V případě, že je akuzativem realizován sémantický participant „Obsah“ nebo „Entita na povrchu objektu“, lze význam vyjadřovaný slovesy „(z)rušení souvýskytu“ charakterizovat jako „odstraňování“ (typ *vybrat dopisy (ze schránky) / oloupat slupku (z jablka)*) a význam vyjadřovaný slovesy „vytvoření/vytváření souvýskytu“ jako „přidávání/dodávání“ (*dolít vodu (do chladiče) / namazat máslo na chléb*). Následující příklady dokládají, že všechny zmíněné významy lze najít i v rámci jediného lexému, srov. význam „zbavování“ (12), „opatrování“ (13), „odstraňování“ (14) a „přidávání/dodávání“ (15) u slovesa *vysypat*:¹²

- (12) *Přistoupil ke stolu, aby vysypal popelník.* (SYN2005)
 (13) *Po přesazení můžeme povrch zeminy v květináči vysypat drobným ozdobným štěrkem.* (SYN2005)
 (14) *Před zraky vrátného jsem popadl koš a vysypal obsah na stůl.* (SYN2005)
 (15) *Od soboty večera, kdy začalo sněžit, jsme už vysypali na silnici 160 tun soli.* (SYN2005)

Daneš na základě excerptu ze Slovníku spisovné češtiny (Filipec – Daneš, 1978) podává výčet sloves (zjišťuje celkem okolo 300 lexémů) podílejících se na lokativní sémantické diatezi. Pokročilejší možnosti zkoumat sémantické diateze v současnosti nabízí materiál Českého národního korpusu (ČNK) a nástroj Bonito 2 (Word Sketches).¹³ Z hlediska sémantických diatezí je podstatné, že daný nástroj umožňuje třídit výskyty

¹² Slovník spisovné češtiny (Filipec et al., 2005) u slovesa *vysypat* rozlišuje celkem čtyři významy: 1. *sypáním dostat ven*: v. popel z popelníku, 2. *tím vyprázdnit*: v. popelník, 3. *(důkladně) uvnitř n. na povrchu posypat*: v. bábovkovou formu moukou; v. cestu pískem, 4. *rychle vypovědět, napsat*: v. ze sebe dojmy, v. na papír referát. Příklad (12) odpovídá významu 2, příklad (13) významu 3 a příklad (14) koresponduje s významem 1. Domníváme se, že příklad (15) by mohl představovat odlišnou syntaktickou strukturaci významu 3, při níž se do pozice přímého objektu dostává „Entita na povrchu objektu“, zatímco „Objekt (podklad)“ obsazuje pozici místního adverbiale.

¹³ Bonito 2 (Word Sketches) plní komplexní funkci spočívající v následujících úkonech: (i) spočítání absolutní frekvence hledaného lemmatu, (ii) spočítání hodnoty salience a seřídění dle této hodnoty a (iii) sestavení seznamu dle syntaktických vztahů.

kolokací dle salience,¹⁴ a tak výrazně zjednodušuje práci s kolokacemi. Pokusíme se na příkladu několika sloves podílejících se na lokativní sémantické diatezi ukázat výhody daného nástroje. Z Danešova seznamu jsme vybrali celkem 10 lemmat (*dolít, naložit, nastříkat, natřít, oloupat, sklídit, vykácet, vyklídit, vykrást a vytřít*) a pomocí Bonita 2 jsme vyhledávali a třídili kolokace daných sloves v subkorpusu SYN2005. Soustředili jsme se na kolokáty morfematically vyjadřované akuzativem. Od kolokací morfematically realizovaných pomocí instrumentálu nebo předložkových skupin jsme pro zjednodušení úlohy prozatím odhlíželi. Vyhledané kolokace jsme pak třídili podle toho, zda se akuzativem vyjadřoval sémantický participant „Kontejner“ nebo „Obsah“, resp. „Objekt (podklad)“ nebo „Entita na povrchu objektu“: (i) u sloves „(z)rušení souvýskytu“ na členy diateze vyjadřující: „zbavování“ („Kontejner“/, „Objekt (podklad)“ v acc) nebo „odstraňování“ („Obsah“/, „Entita na povrchu objektu“ v acc) a (ii) u sloves „vytvoření/vytváření souvýskytu“ na členy diateze vyjadřující „opatrování“ („Kontejner“/, „Objekt (podklad)“ v acc) nebo „přidávání/dodávání“ („Obsah“/, „Entita na povrchu“ v acc). Výsledky jsou shrnuty v příloze.

Vyhledané výskyty jsme dále analyzovali z hlediska distinkce primární vs. odvozený člen diateze uváděné Danešem (1985, s. 57n.). Daneš vyvozuje směr derivace z faktorů jazykových, a to především slootovorného aspektu (např. dle Daneše *vyčistit boty* → *vyčistit bláto*, jelikož neprefigované sloveso *čistit* se pojí s botami, nikoli blátem), a řady mimojazykových faktorů, kde hlavní roli sehrává především otázka, který z participantů je v lidské praxi význačnější (např. *oloupat brambory* → *oloupat slupku*, jelikož cílem děje označovaného slovesem *oloupat* je zbavení brambor slupek, nikoli získání slupky z brambor).

U námi vybraných sloves by tedy dle Danešovy interpretace měl být následující směr derivace: *vykácet stromy* → *vykácet les* (cílem činnosti kácení je spíše získávání dřeva než zbavení lesa stromů), *?vyklídit dům* → *vyklídit nábytek* (cílem činnosti je spíše zbavení domu nábytku nebo nepořádku než získání nábytku vyklízením), *vykrást peníze z banky* → *vykrást banku* (srov. *krást peníze* oproti **krást banku*), *oloupat brambory* → *oloupat slupku z brambor* (viz výše), *sklídit stůl* → *sklídit nádobí ze stolu* (cílem činnosti je spíše zbavení stolu nádobí než získání nádobí ze stolu), *vytřít podlahu* → *vytřít bláto z podlahy* (zdá se, že směr derivace tu nelze určit: cílem činnosti může být jak zbavení podlahy nečistoty, tak odstranění nečistoty z podlahy), *naložit seno na vůz* → *naložit vůz senem* (cílem činnosti je spíše uložení sena na vůz než opatření vozu senem), *dolít vodu do sklenice* → *dolít sklenici vodou* (srov. *lít vodu* oproti **lít sklenici*), *natřít obličej krémem* → *natřít krém na obličej* (cílem činnosti je spíše opatření obličeje krémem než přidání krému na obličej) a *?nastříkat zeď barvou* → *nastříkat barvu na zeď* (cílem činnosti je spíše opatření zdi barvou než dodání barvy na zeď).

Materiál ČNK však překvapivě ukazuje, že v mnoha případech jsou derivované syntaktické konstrukce lokativní diateze frekventovanější než konstrukce základní, srov. typ

¹⁴ Salience je vypočítána dle hodnoty statistické funkce MI score (*mutual information*, vzájemná informace), která umožňuje klasifikovat slova na základě jejich souvýskytu s jinými slovy a identifikovat kolokace. Více viz <<http://uenk.ff.cuni.cz/bonito/stat.php>>.

vykácet stromy z lesa (18 výskytů, dále jen *v*) oproti *vykácet les* (30 *v*), *vykrást peníze z banky* (0 *v*) oproti *vykrást banku* (165 *v*), *sklidit stůl* (0 *v*) oproti *sklidit nádobí ze stolu* (20 *v*) a *nastříkat zed' barvou* (2 *v*) oproti *nastříkat barvu na zed'* (18 *v*).¹⁵ V jiných případech se frekvence užití syntaktické konstrukce shoduje se směrem derivace a základní syntaktické konstrukce převažují oproti konstrukcím odvozeným, srov. typ *vyklidit dům* (47 *v*) oproti *vyklidit nábytek z domu* (2 *v*), *oloupat brambory* (19 *v*) oproti *oloupat slupku z brambor* (10 *v*), *naložit zavazadla do vozu* (51 *v*) oproti *naložit vůz* (12 *v*), *dolít víno do sklenice* (46 *v*) oproti *dolít sklenici vínem* (30 *v*), *natřít obličej krémem* (33 *v*) oproti *natřít krém na obličej* (3 *v*). Domníváme se proto, že z hlediska užití členů lokativní diateze sehrává směr derivace spíše sekundární úlohu, a předpokládáme dále, že užití je ovlivněno především sémantickými aspekty. V následujícím odd. 4 se proto zaměříme na popis sémantického rozdílu mezi členy lokativní diateze a poté přikročíme k návrhu lexikálně-sémantické reprezentace, která bude formálně reflektovat daný sémantický rozdíl.

4. Sémantické diateze se vedle dalších případů, jmenujme zde např. konverzivní slovesa (např. *koupit – prodat*) nebo rozdíl mezi větou *v* aktivu a pasivu, vyznačují významovým rozdílem při obsahové shodě (viz odd. 2) (k rozdílu mezi obsahem a významem viz zejména Sgall – Panevová, 1976; Sgall, 1976; Panevová, 1978). Tento rozdíl je reflektován odlišnou tektogramatickou reprezentací: v případě sémantických diatezí jde o rozdíl ve valenčním rámci. Srov. příklady (1) a (2), zde znovu zopakované jako (16) a (17), které sdílejí určité sémantické jádro: vyjadřují totožnou mimojazykovou situaci se třemi účastníky, sémantickými participanty, které by bylo možné označit jako „Agens“ (*sedláci*), „Kontejner“ (*vůz*) a „Obsah“ (*seno*). Uspořádání těchto sémantických participantů do valenčního rámce se však u členů sémantické diateze různí: slovesu *naložit* z příkladu (16) odpovídá valenční rámec ACT PAT DIR3, zatímco dané sloveso z příkladu (17) bude popsáno rámcem ACT PAT EFF;¹⁶ k rozložení participantů do rámce viz obr. 1.

(16) *Sedláci.ACT naložili seno.PAT na vůz.DIR3*

(17) *Sedláci.ACT naložili vůz.PAT senem.EFF*

K hojně citovaným a obecně přijímaným intepretacím sémantického rozdílu mezi větami (16) a (17) patří Andersonova holistická hypotéza. S. R. Anderson, vycházející z teoretického základu transformační generativní gramatiky v období standardní teorie,¹⁷ spojuje holistický efekt, tedy skutečnost, že určitý participant je dějem zasažen jako celek,¹⁸ se syntaktickou pozicí přímého objektu u tranzitivních sloves a se subjek-

¹⁵ Na prvním místě výčtu vždy uvádíme základní užití a poté užití derivované.

¹⁶ Otázku, zda sémantickému participantu Obsah odpovídá spíše funktor EFF nebo MEANS, zde necháváme otevřenou.

¹⁷ Viz Chomsky (1965).

¹⁸ Nutno podotknout, že pokud mluvíme o tom, že určitý participant je dějem zasažen jako celek, bereme v úvahu i jeho kvantifikaci. Např. ve větě *Sedláci naložili na vůz téměř všechno seno* je dějem vyjadřovaným slovesem *naložit* jako celek zasaženo *téměř všechno seno*, zatímco ve větě *Sedláci naložili senem vůz jen z poloviny* jde o *polovinu vozu*.

ovou pozicí u sloves intransitivních (Anderson, 1971).¹⁹ Srov. Andersonem citované příklady, které ukazují, že pokud k větě připojíme dodatek popírající holistickou interpretaci participantu v pozici přímého objektu u tranzitivních sloves (18b) a participantu v subjektové pozici u sloves intransitivních (19b), vznikne kontradiktorická výpověď. V případě participantů v jiné syntaktické pozici (zde v pozici adverbialie) to však neplatí, viz (18a) a (19a):

- (18) a. *John smeared paint on the wall, but most of the wall didn't get any paint on it.*
 b. **John smeared the wall with paint, but most of the wall didn't get any paint on it.*
- (19) a. *Bees are swarming in the garden, but most of the garden has no bees in it.*
 b. **The garden is swarming with bees, but most of the garden has no bees in it.*
- (Anderson, 1971, s. 389)

Dle Andersonovy hypotézy tedy bude sémantický rozdíl mezi členy lokativní sémantické diateze vět (16) a (17) interpretován tak, že dějem je zasahována celá entita obsazující pozici přímého objektu: zatímco tedy věta (16) dle této interpretace implikuje, že všechno seno bylo beze zbytku naloženo na vůz, z příkladu (17) vyplývá, že vůz byl po naložení sena plný.²⁰ V české lingvistice tento sémantický rozdíl uvádí např. Panevová (1980, s. 60). Daneš (1985, s. 59) tuto interpretaci zpochybňuje a rys totálnosti přisuzuje obecně každému participantu *Patiens* u dokonavě pojaté mutační změny. Srov. ovšem příklad *rozsvítit lampu*, kde se nezdá být holistická interpretace relevantní. Stejně tak lze ovšem najít množství příkladů, které vyvracejí Andersonovu hypotézu, že by holistický efekt byl spojen přímo s pozicí přímého objektu u tranzitivních sloves, srov. příklady *potkat Petra* nebo *řídít auto*.

Příčiny holistické interpretace u lokativní sémantické diateze je tedy třeba hledat jinde. Nověji se v této souvislosti uvažuje o sémantickém typu doplnění slovesa, které bývá označováno jako „Incremental Theme“²¹. Jako „Incremental Theme“ se chápe takové doplnění slovesa, jehož části korespondují s jednotlivými fázemi děje označovaného slovesem: děj je završen teprve tehdy, když jsou dějem zasaženy všechny části dané entity, neformálně lze říci, že doplnění typu „Incremental Theme“ odměřuje děj vyjádřený slovesem; mezi typicky uváděné příklady patří např. *vykopat jámu*, *jíst jablko*, *číst dopis*, *postavit dům*. Syntaktickou analýzu daného typu doplnění předkládá Dowty, který „Incremental Theme“ uvádí jako jednu z možných vlastností Proto-Patientu. Proto-Patiens vedle Proto-Agentu představuje tzv. Proto-rolí, zobecněnou sémantickou

¹⁹ Anderson zde navázal na Fräsera, který poukázal na skutečnost, že možnost slovesa vytvářet obě konstrukce lokativní diateze je závislá na selekčních restrikcích kladených slovesem na přímý objekt a nepřímý objekt po předložce *with*. Srov. Fraser (1971, s. 606):

a. <i>John smeared paint on the wall.</i>	e. <i>They loaded a box onto the truck.</i>
b. <i>John smeared the wall with paint.</i>	f. <i>*They loaded the truck with a box.</i>
c. <i>He crammed (stuffed, wadded) a pencil into the suitcase.</i>	g. <i>They loaded the truck with (?the) boxes.</i>
d. <i>*He crammed (stuffed, wadded) the suitcase with a pencil.</i>	

²⁰ Sémantická distinkce vycházející z holistické interpretace vedla Andersona k závěru, že členy lokativní diateze nesdílejí stejnou hloubkovou syntaktickou strukturu a že tedy dané syntaktické konstrukce nejsou spojeny žádnou transformační operací. Otázku adekvátního zachycení vztahu mezi členy lokativní diateze v teoretickém rámci transformační generativní gramatiky však nechává otevřenou (Anderson, 1971).

²¹ Doslovný překlad je „inkrementální, přírůstkový *patiens*“.

roli:²² dle Dowtyho sémantické role nejsou diskrétními kategoriemi, ale mají spíše povahu svazku prototypických vlastností²³ (Dowty, 1991). Dowty dále formuluje pravidla korespondence Proto-rolí a syntaktických pozic. Doplnění slovesa obsazují prominentní syntaktické pozice subjektu a přímého objektu podle počtu vlastností přisuzovaných Proto-rolím: to doplnění slovesa, které se vyznačuje větším počtem vlastností Proto-Agentu, bude realizováno v subjektové pozici, zatímco doplnění s větším počtem vlastností Proto-Patientu bude vyjádřeno jako přímý objekt. Sémantické diateze pak představují případy, kdy daný algoritmus nedokáže Proto-rolím jednoznačně přisoudit syntaktické pozice, a otevře se tak možnost jejich dvojí syntaktické struktury.

Dle Dowtyho v případě lokativní sémantické diateze dvě ze tří doplnění slovesa vykazují totožný počet vlastností Proto-Patientu, a proto mohou být obě střídavě mapována na syntaktickou pozici přímého objektu, což otevírá možnost jejich dvojí syntaktické struktury. Vzhledem k okolnosti, že obě daná doplnění dle Dowtyho představují „Incremental Theme“, je děj nakládání završen v závislosti na tom, zda je všechno seno na voze (jako „Incremental Theme“ zde funguje entita seno), viz příklad (16), nebo zda je vůz plný sena („Incremental Theme“ je zde představován entitou vůz), viz příklad (17). Interpretace holistického efektu na základě konceptu „Incremental Theme“ osvětluje skutečnost, proč se tento efekt projevuje jen u dokonavých sloves: zatímco dokonavá slovesa vyjadřují dosažení výsledku, tedy totální zasažení daného doplnění dějem, nedokonavá slovesa vyjadřují pouze směřování k tomuto výsledku, ale nikoli jeho dosažení, a proto se u nich holistická interpretace nenabízí, srov. *nakládat vůz senem* a *naložit vůz senem*.

Holistickou interpretaci doplnění odpovídající (v Danešově terminologii) sémantickému participantu Obsah v pozici přímého předmětu, viz příklad (16), však korpusový materiál zpochybňuje, srov. příklad (20), ze kterého vyplývá, že po dolití mléka do čaje ještě nějaké mléko zbylo:

(20) *Natil dva šálky čaje, sobě dolil mléko a osladil, Jardinovi jen přisunul mléko.* (SYN2005)

Otázka, zda se dané doplnění slovesa chová jako „Incremental Theme“, značně přesahuje téma naší práce, a tak necháváme tuto otázku otevřenou. Při formulaci lexikálně-sémantické reprezentace u členů lokativní diateze se sémantickým participantem Obsah v pozici přímého předmětu však s holistickým efektem počítat nebudeme.

5. Po analýze sémantického rozdílu mezi členy lokativní sémantické diateze můžeme přikročit k otázce jejich lexikálně-sémantické reprezentace, která bude odrážet jejich společné sémantické jádro, ale i výše uvedenou sémantickou distinkci. Charakterizujeme nejprve dva základní způsoby lexikálně-sémantické reprezentace, a to (i) popis založený na sémantických rolích a (ii) popis vycházející z predikátové dekompozice. Srovnání těchto přístupů poskytuje Levinová a Rappaportová Hovavová (2005).

²² K tradičnímu pojetí sémantických rolí viz odd. 5.

²³ S Proto-Agentem spojuje Dowty následující vlastnosti: volní účast na ději nebo stavu, cítění a/nebo vnímání, kauzace děje nebo změny stavu jiného účastníka děje, pohyb vzhledem k poloze jiného účastníka děje a existence nezávisle na ději vyjádřeném slovesem. Proto-Patiens se vyznačuje tím, že podléhá změně stavu, může jít o „Incremental Theme“, je zasažen jiným účastníkem děje, je stabilní vzhledem k pohybu jiného účastníka děje a neexistuje nezávisle na ději, příp. neexistuje vůbec.

(i) V tradičním pojetí jsou sémantické role: (a) chápány jako sémanticky diskrétní, (b) jsou definovány nezávisle na významu slovesa a (c) množina sémantických rolí je početně omezená. Příklad takového pojetí sémantických rolí najdeme např. u Fillmora (1968). Proti lexikálně-sémantické reprezentaci založené na sémantických rolích byla vnesena řada námitek. K nejčastěji zmiňovaným patří skutečnost, že teorie pracující se sémantickými rolemi se obvykle rozcházejí ve vymezení počtu a typu sémantických rolí i v kritériích určujících sémantické role. K tomu dodejme, že sémantické role lze definovat na různých úrovních granularity: zatímco v některých případech si vystačíme s vysoce abstraktními rolemi (srov. Agens a Patiens ve větě *Petr otevřel okno*), u sloves výrazných sémantických skupin, např. u sloves mluvení, vnímání a myšlení, je zapotřebí specifických rolí (srov. Informace, Podnět nebo Prožívateľ uváděné Danešem et al., 1987) a pro některá doplnění nám pak odpovídající sémantické role chybí vůbec (srov. *vyhnout se překážce, bojovat s chudobou, potkat Jana, bránit jejich štěstí* apod.). Členy lokativní sémantické diateze v (16) a (17) by v daném typu lexikálně-sémantické reprezentace byly popsány totožným souborem sémantických rolí <Agens, Kontejner, Obsah>.24 Daná lexikálně-sémantická reprezentace však (a) zohledňuje pouze společné sémantické jádro členů diateze, a to navíc popisuje jen sémantické participanty situace vyjádřené slovesem, nikoli vztahy mezi nimi, (b) dále tato reprezentace odhlíží od sémantického rozdílu mezi členy diateze, nijak neosvětluje možnou holistickou interpretaci (viz odd. 4), (c) na jejím základě nelze odvodit, že stejné syntaktické chování vykazují i slovesa s inventářem sémantických rolí <Agens, Objekt (podklad), Entita (na povrchu objektu)>, (d) na jejím základě dále nelze vysvětlit, proč se slovesa se stejnou lexikálně-sémantickou reprezentací nepodílejí na lokativní diatezi, ale vytvářejí jen jeden typ syntaktické konstrukce lokativní diateze, srov. příklady (21)–(21') a (22)–(22'):

- (21) *Jan si omylem nasypal sůl do kávy.*
 (21') **Jan si nasypal kávu sůl.*
 (22) *Novomanželé vybavili byt novým nábytkem.*
 (22') **Novomanželé vybavili nábytek do nového bytu.*

(ii) Nyní se soustředíme na druhý typ lexikálně-sémantické reprezentace založené na predikátové dekompozici a sledujme, nakolik je tato reprezentace schopna překonat uvedené nedostatky. Druhý typ lexikálně-sémantické reprezentace bývá často označován jako lexikálně-konceptuální struktura (*lexical-conceptual structure*, dále LCS).25 Na rozdíl od lexikálně-sémantické reprezentace založené na výčtu sémantických rolí představuje LCS strukturovanou reprezentaci významu vycházející z omezené množiny významových komponentů, které se objevují ve významové struktuře signifikantního počtu tříd sloves. Cílem LCS však není komplexní sémantická analýza slovesa, ale zachycení pouze gramaticky relevantní části významu slovesa, tedy té části významu slovesa, která ovlivňuje jeho morfosyntaktické chování. LCS slovesa napříč různými teoriemi (viz Hale – Keyser, 1993; Rappaport Hovav – Levin, 1998; Jackendoff, 1990;

²⁴ Názvy sémantických rolí přebíráme od Daneše (1985).

²⁵ Přehled prací o lexikálně-konceptuálních strukturách přehledně shrnuje Rappaportová Hovavová a Levinová (in press).

Van Valin, 1993) sestává (a) z predikátové struktury, tedy z jednoho nebo více primitivních predikátů,²⁶ které určují základní dějový typ vyjadřovaný slovesem, a (b) konstanty, která reprezentuje individuální sémantické rysy slovesa. LCS má za cíl reprezentovat význam slovesa takovým způsobem, aby slovesa náležející ke stejné sémantické třídě sdílela totožnou predikátovou strukturu. V rámci stejné sémantické třídy se pak slovesa odlišují konstantou, která reprezentuje jejich jedinečné sémantické rysy. Primitivní predikáty otevírají určitý počet pozic (obvykle označovaných proměnnými), které mohou, ale nemusí nutně korespondovat s doplněními sloves. Vzájemnou korespondenci pozic LCS a valenčních doplnění slovesa je možné buď podat výčtem v rámci lexikonu, nebo ji lze (alespoň v některých případech) popisovat pomocí formálních pravidel. V LCS mají své místo i sémantické role, avšak na rozdíl od tradičních sémantických rolí, které jsou vymezeny nezávisle na slovese (viz výše), jsou sémantické role v LCS definovány vzhledem k pozicím usouvztažněným predikáty. Jejich primární funkcí je označovat sémantický typ vztahu doplnění korespondujícího s danou pozicí k predikátu: např. sémantická role Agens je spojena s první pozicí predikátu CAUSE, a tak každé doplnění slovesa, které je mapováno na první pozici predikátu CAUSE, ponese sémantickou roli Agens (Rappaport – Levin, 1988).

V pozdějším vývoji se v některých teoriích LCS role primitivních predikátů snižuje (objevuje se tendence pracovat s maximálně omezenou množinou predikátů) a ústřední úlohu v reprezentaci významu slovesa sehrává samotná strukturace LCS. Takovou LCS navrhuje např. Rappaportová Hovavová a Levinová (1998) nebo Pustejovsky (1995). Nadále zde budeme vycházet z prvně jmenovaného modelu navrženého Rappaportovou Hovavovou a Levinovou, který je primárně založen na aspektuální dějové konceptualizaci (viz pozn. 26) a který navíc předpokládá, že syntaktické vlastnosti slovesa ovlivňuje nejen časové uspořádání děje označovaného slovesem, ale především skutečnost, zda jde o děj jednoduchý, tedy děj sestávající z jediného dílčího děje, nebo o děj komplexní, tedy děj složený z více než jednoho dílčího děje. V terminologii autorek jde o tzv. *subeventual analysis* (Rappaport Hovav – Levin, 1998). Jako příklad uvedme LCS sloveso nekauzativní (inchoativní) změny stavu *dry*:

dry: [BECOME [y <DRY>]]

²⁶ Inventář primitivních predikátů bývá obvykle vymežován na základě určitého typu dějové konceptualizace. Levinová a Rappaportová Hovavová uvádějí zhruba tři základní typy: (a) lokalistickou, která modeluje význam slovesa na základě konceptů pohybu a umístění v prostoru, (b) aspektuální, která jako ústřední chápe časové vlastnosti dějů vyjadřovaných slovesy, a (c) kauzální, která popisuje děje jako kauzální řetězce (Levin – Rappaport Hovav, 2005). Jako příklad uvedme teorii LCS vypracovanou Jackendoffem, která vymezuje soubor primitivních predikátů, např. GO, STAY, BE, ORIENT, EXT, CAUSE, na základě lokalistické hypotézy obohacené o některé prvky kauzálního přístupu (Jackendoff, 1990). Srov. LCS sloves vyjadřujících přináležitost *belong* a sloves označujících změnu přináležitosti určitého objektu *lose* a *give*, jejichž význam je modelován (a) jako umístění v prostoru (*belong*), (b) jako samovolný (nekauzativní) pohyb (*lose*) a (c) jako kauzativní pohyb (*give*) (dolní index Poss v LCS označuje sémantické pole „vlastnictví“):

- (a) *The doll belongs to Beth.*
[State BE_{Poss} ([DOLL], [Place AT_{Poss} ([BETH])])]
- (b) *Beth lost the doll.*
[Event GO_{Poss} ([DOLL], [Path FROM_{Poss} ([BETH])])]
- (c) *Amy gave the doll to Beth.*
[CAUSE ([AMY], [GO_{Poss} ([DOLL], [Path FROM_{Poss} ([AMY]) TO_{Poss} ([BETH])])])]

LCS slovesa *dry* obsahuje (a) jediný primitivní predikát (jde tedy o jednoduchý děj) spojený s jednou pozicí (označenou proměnnou *y*) a (b) konstantu (ohrazenou špičatými závorkami) specifikuující výsledný stav entity.²⁷ Kauzativní variantu slovesa *dry* popisuje následující LCS, která modeluje děj vyjádřený slovesem jako komplexní děj složený ze dvou dílčích dějů: kauzujícího děje [*x ACT*] a změny stavu [*BECOME [y <DRY>]*]:

dry: [[*x ACT*] CAUSE [*BECOME [y <DRY>]*]]

V rámci lexikonu pak dle autorek lze vymezit dvojí vztah: (1) vztah mezi slovesy, které sdílejí totožnou LCS, avšak liší se valenční strukturou (v jejich terminologii argumentovou strukturou), a (2) vztah mezi slovesy s rozdílnými, avšak sounáležitými LCS, a to (a) sounáležitými z hlediska konstanty, tento typ vztahu odráží především polysémií slovesa, nebo (b) z hlediska některé komponenty LCS, srov. vztah mezi LCS inchoativní a kauzativní varianty slovesa *dry*, který je zachycen pomocí sdílené části [*BECOME [y <DRY>]*] (Levin – Rappaport Hovav, 1998). Předkládáme hypotézu, že typ (1) odpovídá námi vymezeným gramatickým diatezím, zatímco typ (2) za určitých podmínek koresponduje se sémantickými diatezemi (k charakteristice gramatických a sémantických diatezí viz odd. 2).

Pokusme se nejprve popsat významovou strukturu slovesa *naložit* pomocí LCS. Nejprve je nutné stanovit významové komponenty členů dané diateze. Domníváme se, že varianta, v níž je v pozici přímého předmětu vyjádřen Obsah (nadále varianta (i), význam „přidávání/dodávání“ viz odd. 3), viz příklad (16) zde zopakovaný jako (23), vyjadřuje změnu lokace daného sémantického participantu, a proto by měla být popsána LCS totožnou s LCS sloves této sémantické třídy (srov. *položit, umístit, postavit, dodat* atd.):

(23) *Sedláci naložili seno na vůz.*

Předpokládáme dále, že varianta se sémantickým participantem Kontejner v pozici přímého předmětu (nadále varianta (ii), význam „opatřování“ viz odd. 3), viz příklad (17) zde zopakovaný jako (24), označuje stejně jako varianta (i) změnu lokace Obsahu, avšak oproti variantě (i) vyjadřuje navíc změnu stavu Kontejneru, který zde může být charakterizován jako „celkově naložený“:

(24) *Sedláci naložili vůz senem.*

Tuto změnu stavu, k níž dochází v důsledku změny lokace Obsahu, lze pak interpretovat jako celkové zasažení participantu Kontejner dějem, viz holistický efekt (odd. 4). Sloveso ve variantě (ii) tedy vzhledem k významové komponentě vyjadřující změnu stavu označuje oproti slovesu ve variantě (i) děj komplexnější. Pro skutečnost, že významová struktura slovesa varianty (ii) je komplexnější a že zahrnuje významovou strukturu slovesa varianty (i), svědčí to, že zatímco *naložit vůz senem* předpokládá, že *seno bylo naloženo na vůz*, opačně to vždy neplatí, tedy *naložit seno na vůz* nemusí vést

²⁷ Rappaportová Hovavová a Levinová vymezují dva hlavní ontologické typy konstanty, a to (i) způsob spojený se slovesy vyjadřujícími činnost Agentu a (ii) výsledek, který je typický pro kauzativní slovesa. První typ konstanty se do LCS zapojuje jako modifikátor predikátu, viz LCS slovesa *run* [*x ACT* _{<run>}], zatímco druhý typ plní argumentovou pozici predikátu, viz sloveso *dry* (Rappaport Hovav – Levin, 1998).

nutně k důsledku, že *vůz je naložen senem*. Z uvedených důvodů chápeme variantu (i) s participantem Obsah v pozici přímého předmětu jako nepříznakový člen lokativní diateze a variantu (ii) s Kontejnerem v pozici přímého předmětu jako člen příznakový.

LCS reprezentující členy lokativní sémantické diateze pak mohou mít následující podobu:

- (i) *naložit seno na vůz*: [[x ACT_{<LOAD>}] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]]
- (ii) *naložit vůz senem*: [[x CAUSE [BECOME [z <LOADED>]]] BY MEANS OF [[x ACT_{<LOAD>}] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]]]

Dané LCS odrážejí komplexnost významových struktur slovesa *naložit* v rozdílné struktuře významových komponentů. LCS odpovídající variantě (i) reprezentuje komplexní děj složený ze dvou dílčích dějů: (1) z činnosti Agentu [x ACT_{<LOAD>}] (konstanta zde slouží jako modifikátor činnosti Agentu a reprezentuje způsob této činnosti, tj. *nakládání*) a (2) ze změny lokace participantu Obsah [BECOME [y P_{loc} z]] (P_{loc} zastupuje předložku vyjadřující prostorový význam), ke které dochází v důsledku děje (1) (viz predikát CAUSE). LCS pro variantu (ii) navíc oproti variantě (i) zahrnuje změnu stavu participantu Kontejner [BECOME [z <LOADED>]] způsobenou Agentem (viz predikát CAUSE) a vzniklou jako následek změny lokace participantu Obsah vyvolané činností Agentu [[x ACT_{<LOAD>}] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]]. Holistický efekt participantu Kontejner,²⁸ tedy jeho celkové zasažení dějem ve variantě (ii), je v LCS zachycen konstantou <LOADED>, jejíž konkrétní sémantická interpretace vyplývá z interakce dané konstanty a konstanty charakterizující způsob činnosti Agentu: u slovesa *naložit* tedy bude výsledným stavem „být naložený“. Srov. se sémantickou interpretací výsledného stavu „být suchý“ u slovesa *vysušit (dry)*, kde je holistická interpretace vyloučena.

6. Vraťme se nyní k otázce, zda lexikálně-sémantická reprezentace vycházející z LCS dokáže překonat nedostatky reprezentace založené na výčtu sémantických rolí. Viděli jsme, že na rozdíl od reprezentace pomocí sémantických rolí umí LCS zachytit nejen společné sémantické rysy členů diateze, ale i sémantický rozdíl mezi nimi. Sémantická souvislost mezi členy lokativní diateze je v daném popisu reprezentována tak, že jejich společné sémantické jádro, tedy změna lokace participantu Obsah, je obsaženo v obou LCS: v případě varianty (i) pokrývá celkovou významovou strukturu slovesa, zatímco v případě varianty (ii) tvoří jednu z významových komponent. Sémantický rozdíl mezi členy lokativní diateze, tedy změna stavu participantu Kontejner, je reflektován v komplexnější významové struktuře varianty (ii) obsahující příslušnou dodatečnou komponentu (označující změnu stavu Kontejneru) usouvztažněnou s komplexním dějem varianty (i) (označující změnu lokace Obsahu).

Další výhodou lexikálně-sémantické reprezentace založené na LCS představuje skutečnost, že zatímco pomocí sémantických rolí nelze zachytit významovou distinkci „vytvoření/vytváření souvýskytu“ (např. sloveso *naložit*) a „(z)rušení souvýskytu“ (např. sloveso *vykrást*): slovesa vyjadřující dané významy budou popsána stejným

²⁸ V případě nedokonavého slovesa se bude jednat o směřování k celkovému zasažení sémantického participantu Kontejner.

souborem sémantických rolí <Agens, Kontejner, Obsah>, v rámci LCS lze dané významy popsat pomocí změny předložky prostorového významu, srov. INTO u slovesa *naložit* a FROM u slovesa *vykrást*:

- (iii) *naložit seno na vůz*: [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y INTO z]]]
- (iv) *naložit vůz senem*: [[x CAUSE [BECOME [z <LOADED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y INTO z]]]]
- (v) *vykrást peníze z banky*: [[x ACT<STEAL>] CAUSE [BECOME [y FROM z]]]
- (vi) *vykrást banku*: [[x CAUSE [BECOME [z <ROBBED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<STEAL>] CAUSE [BECOME [y FROM z]]]]

Podobně sémantická modifikace souvškytu realizovaná nikoli jako vztah „uvnitř“, ale jako vztah „na povrchu“ (viz odd. 3) bude v LCS zachycena obdobným způsobem, tedy změnou předložky prostorového významu, srov. předložku ON v LCS slovesa *natřít* a předložku OFF v LCS slovesa *oloupat*:

- (vii) *natřít barvu na zeď*: [[x ACT<SMEAR>] CAUSE [BECOME [y ON z]]]
- (viii) *natřít zeď barvou*: [[x CAUSE [BECOME [z <SMEARED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<SMEAR>] CAUSE [BECOME [y ON z]]]]
- (ix) *oloupat slupky z brambor*: [[x ACT<PEEL>] CAUSE [BECOME [y OFF z]]]
- (x) *oloupat brambory*: [[x CAUSE [BECOME [z <PEELED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<PEEL>] CAUSE [BECOME [y OFF z]]]]

Co se týče sémantických rolí, znovu připomeňme, že ty jsou v daném typu reprezentace definovány vzhledem k pozicím v LCS. U lokativní sémantické diateze vyjadřující vztah „uvnitř“, viz LCS (iii)–(vi) lze s ohledem na typ předložky vyvodit, že proměnným odpovídají následující role: proměnná x koresponduje se sémantickou rolí Agens, proměnná y odpovídá roli Obsah a z zastupuje Kontejner, zatímco LCS (vii)–(x) odrážející vztah „na povrchu“ jsou spojeny s rolmi Agens (proměnná x), Entita (na povrchu Objektu) (proměnná y) a Objekt (proměnná z).

V posledním bodě, tedy v otázce, proč některá slovesa tvoří jen jeden typ významové struktury spojené s lokativní sémantickou diatezí (viz příklady (21) a (22)), selhává LCS stejně jako reprezentace využívající sémantických rolí. Tuto otázku probírá vzhledem k syntaktickým konstrukcím typu *bees are swarming in the garden* a *the garden is swarming with bees* Dowty (2000). Jeho analýza vede k závěrům, že hlavní roli zde sehrávají velmi jemné sémantické distinkce mezi slovesy. Do budoucna se zde otevírají možnosti (především korpusové) analýzy této problematiky.

7. Na závěr shrňme: Pro lokativní sémantickou diatezi navrhuje lexikálně-sémantickou reprezentaci pomocí lexikálně-konceptuálních struktur, která umožňuje adekvátním způsobem popsat gramaticky relevantní část významové struktury slovesa takovým způsobem, že sémanticky heterogenní třídy sloves souvškytu vykazující obdobné syntaktické chování budou zachyceny jednotným způsobem. Ukázali jsme, že tento typ reprezentace významové struktury slovesa umožňuje (na rozdíl od sémantických rolí) zachytit nejen společné sémantické jádro členů sémantické diateze, ale i sémantický rozdíl mezi nimi, a že rozdílné sémantické role doplnění sloves spojené se sémantickými modifikacemi souvškytu lze vyvodit přímo z lexikálně-konceptuální struktury.

PŘÍLOHA

Tab. 1: Kolokace sloves *vykácet*, *vyklidit* a *vykrást* (vyjadřující „zrušení souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako vztah „uvnitř“) vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2005 pomocí nástroje Bonito 2 a seříděné dle salience

Lemma	Význam „zbavování“ („Kontejner“ v acc)	Význam „odstraňování“ („Obsah“ v acc)
<i>vykácet</i>	<i>les, sad, kus lesa, alej, doubrava, park, plocha, prales, lán lesa, část lesa/parčíku, ha lesa, háj, zbytek lesa, půl Šumavy</i>	<i>strom, akát, cypřiš, jehličnan, houští, sto metrů smrčiolší, pás stromů, množství dřevin, stovka stromů</i>
<i>vyklidit</i>	<i>prostor, svobodárna, síň, okolí, byt, místnost, šuplík, sál, vila, budova, Portheimka, pokoj, prostranství, garáž</i>	<i>suť</i>
<i>vykrást</i>	<i>chata, auto, prodejna, Octavia, automat, stánek, byt, vila, trezor, domek, felicie, trafika, kancelář Argonaut, dům, chalupa, zlatnictví, vůz, pokladnička, banka, stolařství, hmízdo, zásilka, chatka, restaurace</i>	

Tab. 2: Kolokace sloves *oloupat*, *sklidit* a *vytříť* (vyjadřující „zrušení souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako vztah „na povrchu“) vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2005 pomocí nástroje Bonito 2 a seříděné dle salience

Lemma	Význam „zbavování“ („Objekt“ v acc)	Význam „odstraňování“ („Entita na povrchu objektu“ v acc)
<i>oloupat</i>	<i>brambora, brambor, mandarínka, grep, cibule, slíva, tuřín, trojúhelníček, zeměkoule, stroužek, kabel, vajičko, jablko, noha</i>	<i>kůra, slupka, nátěr, tuna hliníku, plech, maso</i>
<i>sklidit</i>		<i>úroda, ovoce, talíř, maracuja, ječmen, otava</i>
<i>vytříť</i>	<i>podlaha, zadek, říť, talíř, prdel, ciborium, chodba, lívanečník, pánev, vlas, sklenice, oko, žíněnka, zadnice, výčep</i>	<i>šlávička, loužička, flíček, štáva, zbytek, zbytek omáčky, zbytek pěny, krev, louže, hořčice, mýdlo</i>

Tab. 3: Kolokace sloves *naložit* a *dolít* (vyjadřující „zrušení souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako vztah „uvnitř“) vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2005 pomocí nástroje Bonito 2 a seříděné dle salience

Lemma	Význam „opatřování“ („Kontejner“ v acc)	Význam „přidávání/dodávání“ („Obsah“ v acc)
<i>naložit</i>	<i>talíř, trakař, korba, multikára, peugeotek</i>	<i>zavazadlo, zboží, seslička, bedna, kufr, zvěřina, tělo, várka hnoje, mrtvola, balík, Turstan, Sharif, europaleta, Jurášek, svátek, Rádl, dort, chrást, rostbif, rakev</i>
<i>dolít</i>	<i>sklenička, sklenka, sklenice, zbytek láhve, zbytek flašky, šálek, vaříč, lampa</i>	<i>káva, víno, čaj, zbytek kávy, čaje, whisky, benzín, koktejl, olej, voda, volej, sodovka, skotská, drink, kořalka, šampaňské, nafta, litr oleje, alkohol</i>

Tab. 4: Kolokace sloves *natřít* a *nastříkat* (vyjadřující „zrušení souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako vztah „na povrchu“) vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2005 pomocí nástroje Bonito 2 a seříděné dle salience

Lemma	Význam „opatřování“ („Objekt“ v acc)	Význam „přidávání/dodávání“ („Entita na povrchu objektu“ v acc)
<i>natřít</i>	<i>okap, obličej, průčelí, střecha, sedlo, dům, kopytko, pleš, dveře, skříňka, žalud, topinka, dáseň, zeď, spoušť, kopyto, koza, huba</i>	<i>mistrál, lazura, kaviár</i>
<i>nastříkat</i>	<i>dutina, vlas</i>	<i>sprej, slzák, fixativ, semeno, tester, dávka semene, voňavka, tmel, vosk, chemikálie, pěna, tekutina, rybník semene, palivo, kopec šlehačky</i>

ZDROJE

Český národní korpus – SYN2005. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2005. Dostupný online na adrese: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/>>.

LITERATURA

- ANDERSON, S. R. (1971): On the role of deep structure in semantic interpretation. *Foundations of Language*, 7, s. 387–396.
- APRESJAN, J. D. (1974): *Leksičeskaja semantika: Sinonimičeskije sredstva jazyka*. Moskva: Nauka.
- DANEŠ, F. (1968): Some thoughts on the semantic structure of the sentence. *Lingua*, 21, s. 55–69.
- DANEŠ, F. (1985): *Věta a text: Studie ze syntaxe současné češtiny*. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – JIRSOVÁ, A. – MACHÁČKOVÁ, E. – PROUZOVÁ, H. (1987): *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DOWTY, D. (1991): Thematic proto-roles and argument selection. *Language*, 67, s. 547–619.
- DOWTY, D. (2000): 'The garden swarms with bees' and the fallacy of 'argument alternation'. In: Y. Ravin – C. Leacock (eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- FILÍPEČ, J. – DANEŠ, F. (eds.) (1978): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- FILÍPEČ, J. – DANEŠ, F. – MACHAČ, J. – MEJŠTRÍK, V. (eds.) (2005): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Vyd. 4. Praha: Academia.
- FILLMORE, Ch. J. (1968): The case for case. In: E. Bach – R. T. Harms (eds.), *Universals in Linguistic Theory*. New York: Kluwer Academic Publisher, s. 109–137.
- FRASER, B. (1971): A note on the *spray paint* cases. *Linguistic Inquiry*, 2, s. 603–607.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HALE, K. – KEYSER, S. J. (1993): On argument structure and the lexical expression of syntactic relations. In: K. Hale – S. J. Keyser (eds.), *The View from Building 20: Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge: The MIT Press, s. 53–109.
- CHOLODOVIČ, A. A. (1970): Zalog. In: *Kategorija zaloga: Materialy konferencii*. Leningrad: Leningradskoje otdelenije izdatelstva «Nauka», s. 2–26.
- CHOMSKY, N. (1965): *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
- JACKENDOFF, R. (1990): *Semantic Structures*. Cambridge – London: The MIT Press.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2009): Changes in valency structure of verbs: grammar vs. lexicon. In: J. Levická – R. Garabík (eds.), *Proceedings of Slovo 2009, NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, s. 198–210.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2010): The representation of diatheses in the valency lexicon of Czech verbs. In: H. Loftsson – E. Rögnvaldsson – S. Helgadóttir (eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Advances in Natural Language Processing (IceTAL 2010)*. Berlin – Heidelberg: Springer, s. 185–196.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny, 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- KOVÁČOVÁ, K. (2005): *Konverzivnost jako systémový vztah*. Nепublikovaná disertační práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- LEVIN, B. (1993): *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M. (1998): Morphology and lexical semantics. In: A. Spencer – A. M. Zwicky (eds.), *Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell, s. 248–279.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M. (2005): *Argument Realization*. New York: Cambridge University Press.

- LOPATKOVÁ, M – SKWARSKA, K. (přípr.): Slovesa vytváření a rušení souvškytu z hlediska valenčních vlastností. Rukopis.
- MATHESIUS, V. (1925): Slovesné časy typu perfektního v hovorové češtině. *Naše řeč*, 9, s. 200–209.
- MŘÁZEK, R. (1976): Problematika tzv. hierarchizace propozice. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 86–97.
- ONDREJOVIČ, S. (1989): *Medzi slovesom a vetou: Problemy slovesnej konverzie*. Bratislava: Veda.
- PANEVOVÁ, J. (1978): Kritéria pro zjišťování významu vět. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 96–105.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- PANEVOVÁ, J. (1994): Valency frames and the meaning of the sentence. In: P. A. Luelsdorff (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 223–243.
- PANEVOVÁ, J. (2010): Ke vztahu kognitivního obsahu a jazykového významu. *Korpus – gramatika – axiologie*, 1, s. 30–40.
- PANEVOVÁ, J. (přípr.): *Syntax současné češtiny (na základě anotovaného korpusu)*. Praha: Karolinum.
- PANEVOVÁ, J. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2010): Annotation of morphological meanings of verbs revisited. In: *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Valletta: European Language Resources Association, s. 1491–1498.
- PUSTEJOVSKY, J. (1995): *The Generative Lexicon*. Cambridge – London: The MIT Press.
- RAPPAPORT, M. – LEVIN, B. (1988): What to do with θ -Roles. In: W. Wilkins (ed.), *Syntax and Semantics, 21: Thematic Relations*. San Diego: Academic Press, s. 7–36.
- RAPPAPORT HOVAV, M. – LEVIN, B. (1998): Building verb meanings. In: M. Butt – W. Geuder (eds.), *The Projection of Arguments: Lexical and Compositional Factors*. Stanford: CSLI Publications, s. 97–134.
- RAPPAPORT HOVAV, M. – LEVIN, B. (in press): Lexical conceptual structures. In: K. von Stechow – C. Maienborn – P. Portner (eds.), *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- RUSINOVÁ, Z. (2002): Konverze. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 231.
- SGALL, P. (1976): K obecným otázkám sémantiky věty. *Slovo a slovesnost*, 27, s. 184–201.
- SGALL, P. – PANEVOVÁ, J. (1976): Obsah, význam a gramatika se sémantickou bází. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 14–25.
- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht: Reidel.
- SKOUMALOVÁ, H. (2001): *Czech Syntactic Lexicon*. Unpublished doctoral dissertation. Praha: Univerzita Karlova.
- ŠTÍCHA, F. (1984): *Utváření a hierarchizace větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova.
- VAN VALIN, R. D. (ed.) (1993): *Advances in Role and Reference Grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK
 Malostranské nám. 25, 118 00 Praha 1
 <kettnerova@ufal.mff.cuni.cz>